

УДК 811.161.2'373.7

І. О. Купіна

ПСИХІЧНИЙ СТАН ЛЮДИНИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ГРАНИЧНОСТІ

Купіна І. О. Психічний стан людини у фразеологічній репрезентації граничності.

У статті представлено результати дослідження фразеологічних одиниць (ФО) на позначення психічного стану людини в репрезентації граничності. Виявлено різні моделі стану людини, які об'єктивуються ФО. Наведено результати структурного-семантичного аналізу фразеологізмів, які свідчать про універсальність та розкривають специфічні риси вербалізації психічного стану людини, зосереджено увагу на особливостях маніфестації останнього одиницями фразеологічного рівня.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, психічний стан людини, репрезентація граничності, об'єктивіація, моделювання, структурно-семантичний аналіз.

Купина И. А. Психическое состояние человека во фразеологической репрезентации предельности.

В статье представлены результаты исследования фразеологических единиц (ФЕ) для обозначения психического состояния человека в репрезентации предельности. Выявлены различные модели состояния человека, которые

объективированы ФЕ. Приведены результаты структурного-семантического анализа фразеологизмов, которые свидетельствуют об универсальности и раскрывают специфические черты вербализации психического состояния человека, сосредоточено на особенностях манифестации последнего единицами фразеологического уровня.

Ключевые слова: фразеологические единицы, психическое состояние человека, репрезентация предельности, объективация, моделирование, структурно-семантический анализ.

Kupina I. A. Mental condition of human in the phraseological representation of the boundary.

The article presents the results of the researching of phraseological units (FU) on the designation of the mental condition of man in the representation of the boundary. Different models of the human condition, which are objectified by FU, are revealed. The results of structural-semantic analysis of phraseologisms, which testify to universality and reveal specific features of the verbalization of the mental state of man are shown, the focus is on the peculiarities of the manifestation of the last units of the phraseological level.

The shifting of attention to the paradigm of humanitarian knowledge towards anthropocentrism was marked by the formation of new research domains at the intersection of sciences studying people and the environment. In the phrase-semantic segment (FSS), the “limit of the mental state of man” has no absolute center, there is no phraseological unit that would call the mental state of a person in general, that is, would have a single component of meaning – an integral part. As part of the value of the FU there are at least two components – the component “ental condition in general” and component that specifies the nature of the condition. Mental state of man has basically two sources: firstly, it may be the result of past activity, and secondly, external factors or circumstances cause a certain emotional state, a feeling. Condition, in contrast to quality, is characterized by less firmness, the state is more likely to change, it depends not only on the internal signs of a person, but also on the external circumstances influencing it.

FSS “the limit of the mental state of man” form FU, which have a common meaning, which expresses despair, impotence, hopelessness, joy, success: *to strike a snag, willy-nilly, to be down in the dumps, to tread on air, etc.*

Phraseologisms verbalize the mental conditions of man by using the words of various sensations, their visualization (the identification of emotions, state, attitude is associated with the appearance of man, his eyes), various physiological reactions of the body, and physiological manifestations of mental states are associated with the phenomena of the external world, which become symbols of different psychic manifestations. It is indisputable that emotional factors are one of the sources of

semantic language development, and emotional components are not beyond the lexical meaning of the word, but are its components.

Key words: phraseological units, psychic condition of man, representation of boundaries, objectification, modeling, structural-semantic analysis.

Мова, відображаючи життя в усіх її проявах, володіє великим арсеналом засобів для вираження психічного стану людини, який є складним, поєднуючи кілька емоцій водночас. Зміщення уваги парадигми гуманітарних знань у бік антропоцентризму ознаменувалося формуванням на стику наук нових дослідницьких царин, що вивчають людину й довкілля. Так, одним із результатів антропоцентричної переорієнтації лінгвістичних досліджень є дослідження мовних засобів, за допомогою яких людина віддзеркалює емоційний стан і ставлення до довкілля. Емоції, концентрація уваги на мовленнєвій особистості людини з її системою уявлень про довкілля, знань і цінностей дають змогу розуміти мову як явище когнітивного порядку, що використовується в комунікативному процесі й має для цього необхідні одиниці й механізми.

Вибір для дослідження підсистеми фразеологізмів зі значенням психічних станів людини зумовлений кількома чинниками: по-перше, психічні стани як універсальна категорія дають необхідні підстави для порівняння їх репрезентації в різних мовах; по-друге, у фразеологічних одиницях концентрується національно-специфічний досвід проявів і відчуттів різних психічних станів.

Метою цієї розвідки є виявлення особливостей фразеологізмів на позначення фізичного стану людини в репрезентації граничності.

Дослідженню структурних, семантичних і стилістичних властивостей ФО, зокрема на позначення психічного стану людини, а також їхньому функціонуванню в мовленні присвячено низку монографічних і дисертаційних праць в українській мові (Г. Доброльожа, Ж. Колоїз, О. Левченко, А. Найда, П. Редін,

В. Ужченко, Н. Щербакова) та інших мовах (З. Божеєва, К. Васіліте, С. Гаджієва, В. Куленко, В. Михайлов, Р. Прохорова).

У фразеосемантичному сегменті (ФСС) «граничність психічного стану людини» немає абсолютного центра, немає фразеологічної одиниці, яка називала б психічний стан людини взагалі, тобто мала б єдиний компонент значення – інтегральну сему. У складі значення ФО наявні, як мінімум, два компоненти – компонент «психічний стан взагалі» і компонент, який конкретизує характер стану. Психічний стан людини має в основному два джерела: по-перше, він може бути результатом діяльності в минулому, а по-друге, зовнішні чинники або обставини викликають певний емоційний стан, почуття. Стан, на відміну від якості, характеризується меншою стійкістю, стан швидше змінюється, він залежить не стільки від внутрішніх ознак людини, скільки від зовнішніх обставин, що впливають на неї.

ФСС «граничність психічного стану людини» формують ФО, які мають загальне значення, що виражає відчай, безсилля, безвихідне становище, радість, успіх: *хоч караул кричи, хоч трісни, хоч в омут з головою, на сьомому небі* та ін. Мотиваційна база цих ФО матеріалізується в різних формах, залежно від ситуації, що є поштовхом для утворення неофразеологізмів. Модель, що знаходиться в основі наведених ФО, дуже продуктивна, і за аналогією із загальнонародними одиницями виникають оказіональні авторські одиниці.

Підґрунтям для визначення одного з блоків стали семи «граничність» і «найвищий ступінь інтенсивності стану людини». Це утворення становить синонімі-антонімічний блок, оскільки складається з опозиційних фразеосемантичних рядів (ФСР) з ідеограмами «відчай, безсилля, безвихідне становище людини» (*хоч караул кричи, хоч з мосту та в воду, хоч трісни*) – «надзвичайно радісний стан людини, хвилювання» (*на сьомому небі, як на крилах, сяяти щастям*). ФО розподіляються за цими рядами непропорційно. ФСР «відчай, безсилля, безвихідне

становище людини» є складною структурою:

1. «Стан людини, пов'язаний із вольовою діяльністю»: *утрачати владу над собою* – «ставати нездатним обдумано, розсудливо діяти, поводитися в складній ситуації» [ФСУМ, кн. 1, с. 137], *тримати себе в руках (лабетах)* – «стримувати свої почуття, намагатися бути спокійним; володіти собою в незвичайній, складній ситуації, обмежувати кого-небудь у чомусь» [ФСУМ, кн. 2, с. 721], *занепадати духом* – «зневірятися в чомусь, втратити надію» [ФСУМ, кн. 1, с. 249], наприклад: *Він утрачав владу над собою, і це його дивувало – що відбувається... піддався кволості і вже почав був утрачати свідомість* (Із газети); – *Прошу не клопотатися: все піде найкраще, – запевнив Первоцвіт, який хоч і хвилювався, але умів тримати себе в руках* (М. Тарновський); *Гнат намагався розважити Назара дотепним словом, та той зовсім занепавав духом* (Г. Шевченко). Структурно-семантична модель (ССМ) 1 «дія + прономінатив + субстантив» = «дуже підвищений стан людини».

Влада – один із трьох головних складників держави (територія, народ, влада). Здавна всяка державна влада обґрунтовується або згори, ласкою Божою (влада теократична), або знизу, волею народу (влада демократична), або сама від себе, на основі насильства (влада самодержавна). *Утрачати владу над собою* – утрачати самовладання. *Тримати в руках* (кого, що) – мати владу над кимось, чимось. *Тримати себе в руках* – не втрачати владу над собою, своїми емоціями, почуттями, вчинками. *Утрачати владу над собою, тримати себе в руках* – дієслівні ФО.

2. «Надзвичайно важке становище»: *далі вже нікуди* – «уживається для вираження найбільшої міри вияву чого-небудь, крайньої межі» [ФСУМ, кн. 2, с. 436], *хоч вовком вий* – «уживається для вираження безвихідного, скрутного становища, великого відчаю, досади» [ФСУМ, кн. 1, с. 71], наприклад: *Так він коло його впадає, так йому догоджає, що вже далі й нікуди* (Б. Грінченко); – *Хоч би, думаю, яка-небудь грішна душа на дорозі*

трапилась. Хоч вовком вий – нікого (В. Логвиненко).

Особливості мотивації зазначених ФО пов'язані з репрезентацією відчуття людиною безвихідного становища.

Вовк – хижак родини собачих, звичайно сірої масті, вовк як символ хижацтва, невгамовного голоду є породженням злої сили, творіння Сатани (тому є й народні замовляння від вовка). Про диявольську природу вовка мовиться в народних оповіданнях. Вовк виє по ночах із голоду, холоду та туги, звідси вираз *хоч вовком вий. Занепадати духом* – дієслівна ФО, *хоч вовком вий, далі вже нікуди* – адвербіальні ФО. Ряд представлений ССМ 1 «прислівник + прислівник + прислівник» = «дуже важкий емоційний стан людини», ССМ 2 «хоч + субстантив + дія» = «дуже важкий емоційний стан людини», ССМ 3 «дія + субстантив» = «дуже важкий емоційний стан людини».

3. «Стан надзвичайної тривоги, хвилювання»: *як на голках* – «у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, нетерпляче» [ФСУМ, кн. 1, с. 155], *сам себе не пам'ятає* – «перебуває в стані дуже сильного збудження, хвилювання; діє несвідомо» [ФСУМ, кн. 1, с. 730], наприклад: *Орися сиділа, як на голках, а ввечері рішуче поставила перед Тимком вимогу, щоб він спровадив із двору свого друга* (Г. Гютюнник); *Хороші шутки, що й сам себе не тямлю та дрижаки їм* (Г. Квітка-Основ'яненко). Зазначений ряд містить ад'єктивні ФО, які побудовані так: ССМ 1 «як + прийменник + субстантив» = «надзвичайно нервове збудження», ССМ 2 «прономінатив + дія» = «надзвичайно нервове збудження».

Надзвичайно скрутне становище людини часто є мотиваційною базою для фразеологізмів. Образність цих одиниць заснована на порівнянні між зовнішнім становищем, місцезнаходженням людини та її внутрішнім станом. Асоціація за схожістю знаходиться в основі перенесення значення: у стані постійного надзвичайного хвилювання.

Внутрішня форма ФО пояснюється маніфестацією стану

тривоги людини за допомогою порівняння з відчуттям болю від неприємних на дотик предметів, що позначені компонентами цих фразеологізмів (*на голках*).

Життя характеризується сильним напруженням. Це напруження виражається в негативних емоціях, тому кількість ФО величезна. На відміну від значної кількості ФО з негативним емоційним станом людини, набагато менше є фразеологізмів, що означають позитивний емоційний стан людини. Це ФО з ідеограмою «надзвичайно радісний стан людини, хвилювання»: *на сьомому небі* – «дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий; у стані небувалого піднесення» [ФСУМ, кн. 1, с. 428], *як на крилах* – «у добром настрої, у стані піднесення» [ФСУМ, кн. 2, с. 313], наприклад: *Олег уже двічі балотувався в депутати і завжди обирався одностайно. Никодим Динька [батько] був на сьомому небі* (М. Зарудний); *Під шал оплесків сходила Вутанька – сяюча, розпашіла – з трибуни... Легко, мов на крилах, ішла поміж рядами* (О. Гончар). Моделі зазначеного ряду – ССМ 1 «прийменник + числівник + субстантив» = «надзвичайно емоційне піднесення», ССМ 2 «порівняльний сполучник + прийменник + субстантив» = «надзвичайно емоційне піднесення».

За уявленнями Аристотеля, небо складається із семи нерухомих кришталевих сфер, до яких прикріплені зірки та планети (про сім небес згадується також у різних місцях Корану; сам Коран був начебто принесений ангелом із сьомого неба). ФО *на сьомому небі* уживається на позначення найвищої міри радості, щастя, блаженства.

Крила – літальний орган птахів, комах і деяких ссавців (наприклад, кажанів); символ лету, а водночас духовного піднесення. Крила мають уособлені духовні сили-ангели.

Граничність психічного стану людини залежить і від внутрішньої форми ФО, що пов'язана з образністю. При утворенні ФО компоненти її значення набувають додаткових конотацій. Так, унаслідок метафоричного перенесення будь-якого образу на

людину, зокрема на її психічний стан (*хоч вовком вий, на сьомому небі, як на крилах*), виникають різні за емоційним сприйняттям асоціативно-образні уявлення. *Мов на крилах, на сьомому небі* – адвербіальні ФО, *піднісся духом* – дієслівна ФО.

Семи «граничність» і «морально-етична характеристика стану» організовують ФО у відповідний блок, що складається з ФСР з ідеограмами «в усьому, повністю, цілком»: *з голови до ніг* – «повністю, цілком» [ФСУМ, кн. 1, с. 158], *по самі вуха* – «дуже сильно, повністю, надзвичайно» [ФСУМ, кн. 1, с. 141], наприклад: *Глибокі зморшки лягли Сагайді на чолі. Він залишив рацію і, підійшовши до «варяга», деякий час мовчки оглядав його з голови до ніг* (О. Гончар); *З перших же днів закохався в неї, як сам признався собі, по самі вуха* (А. Головка). Характер граничності у фразеологічних одиницях виражається, з одного боку, семантичною ознакою, а з іншого – прийменниками *по, до*: ССМ 1 «прийменник + субстантив + прийменник + субстантив» = «цілком», ССМ 2 «прийменник + прономінатив + субстантив» = «повністю».

Фразеологізми на позначення психічного стану людини, актуалізуючи семи «граничність» і «раптове настання стану», об'єднуються у два ФСР:

1. «Стан граничного страху, жаху, переляку»: *аж волосся піднялося вгору* – «кому-небудь стало дуже страшно» [ФСУМ, кн. 1, с. 124], *кров застигла у жилах* – «кому-небудь стало дуже страшно, моторошно, тривожно» [ФСУМ, кн. 2, с. 315], *острах обіймає* – «стає неспокійно, дуже страшно комусь» [ФСУМ, кн. 2, с. 471], наприклад: *Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити* (Б. Грінченко); *У людей аж піднялося волосся угору, і всі, глибоко зітхнувши, – перехрестились* (Панас Мирний); *Модель здригнулась у повітрі й клюнула. Серце мов обірвалось, застигла на мить кров у жилах* (О. Донченко). Структурні типи ФО зазначеного ряду побудовані за моделлю речення.

2. «Стан граничного гніву, роздратування, обурення»: *вийти з себе* – «повністю втратити спокій, самовладання, терпіння» [ФСУМ, кн. 1, с. 92], *аж ударити об поли руками* – «виявити надзвичайно сильне здивування, обурення у зв'язку з чим-небудь» [ФСУМ, кн. 2, с. 732], наприклад: – *Нічого, – заспокоїв і дістав із шафи горілку. Випили по чарці, Варивон з опаскою дивився на пополотніле обличчя товариша, знав, що той кипить усередині і досить жодного слова, щоб вийшов із себе* (М. Стельмах); *Купець аж руками ударив об поли. – Невже не здогадаєшся? Таж я!... забивався в рукава й за пазуху, застилав непроглядною пеленою і небо, і весь білий світ* (В. Малик): ССМ 1 «субстантив + дія» = «дуже страшно», ССМ 2 «аж + дія + субстантив + прислівник» = «дуже страшно», ССМ 3 «дія + субстантив + прийменник + субстантив» = «повна втрата спокою», ССМ 4 «аж + дія + прийменник + субстантив + субстантив» = «надзвичайне здивування».

Аналіз ФО дав змогу виділити частково мотивовані ФО, загальне значення яких мотивоване значенням одного компонента, причому він або прямо вказує на значення всієї ФО – *упадати в гнів*, або містить у своїй структурі семантичну ознаку, яка лише натякає на загальне значення ФО – *занепадати духом*. Непрямо мотивованими є такі ФО, у яких значення пов'язане з розумінням внутрішньої форми, образної основи вираження, – *як з ланцюга зірвався*.

Емоційні категорії, які мають символічні позначення, як-от: *душа, серце*, осмислено як поняття, що вербалізуються в абстрактних сутностях і становлять окремих ФСР: *душа (серце) скніє* – «хто-небудь переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги» [ФСУМ, кн. 1, с. 228], *усіма фібрами серця* – «надзвичайно, дуже пристрасно» [ФСУМ, кн. 2, с. 739], *ятриться серце* – «хто-небудь дуже переживаючи, розтравляє, посилює відчуття чогось болісного, важкого» [ФСУМ, кн. 2, с. 642], наприклад: *Хвора, серед самоти,*

уперше пізнала Солоха, що їй тяжко: душа скніла, серце нудилося (Панас Мирний). *А святий для нас хліб...художник написав так, наче він його ненавидить усіма фібрами душі і ніколи не їв* (П. Гуріненко). *Різні клопоти є. Від одних розцвіта, а від інших ятриться душа, ніби рана* (О. Левада). ФО означають дуже сильне, крайнє виявлення почуттів, бажань та інших переживань людини: ССМ 1 «субстантив + дія» = «тяжке страждання», ССМ 2 «прономінатив + субстантив + субстантив» = «надзвичайно пристрасно», ССМ 3 «дія + субстантив» = «дуже болісне відчуття».

Компоненти *болить, ятриться, скніє* сприяють більшому експресивному наповненню ФО. Однак не можна ототожнювати серце та душу. «Серце є дещо більше незрозуміле, непроникне, таємне, приховане, ніж душа, ніж свідомість, ніж дух» [1, с. 65]. Однією з відмінностей душі та серця є така: «У давньому магічному жанрі немає місця християнській душі з її свободою волі, відповідальністю за вибір між добром і злом» [1, с. 28], «... але серце не має свободи вибору. У серці народжується почуття, у душі народжується гріх» [1, с. 30]. Протилежної думки дотримується Є. Яковенко, досліджуючи концепти *серце, душа, дух* у німецькій та англійській мовах: вияв волі, бажання не властивий душі. «Серце саме здатне приймати рішення, зазнавати бажання...» [1, с. 42]. «... Душа, подібно до деяких звичайних органів, може боліти, пор.: *«душа болить* – так описують специфічне фізичне відчуття, локалізоване у грудях» [1, с. 15].

Фразеологізми вербалізують психічні стани людини шляхом використання слів різноманітних відчуттів, їхньої візуалізації (виявлення емоцій, стану, ставлення пов'язується із зовнішнім виглядом людини, її поглядом), різноманітними фізіологічними реакціями організму, а фізіологічні вияви психічних станів асоціюються з явищами зовнішнього світу, які стають символами тих чи тих психічних виявів. Беззаперечним залишається той факт, що емоційні чинники є одними із джерел семантичного розвитку

мови, а емоційні компоненти перебувають не за межами лексичного значення слова, а є його складниками. Довгий час роль емоцій у мові недооцінювалася. Так, у лінгвістичній літературі й на сьогодні немає однозначної відповіді на питання про те, як емоційне життя людини розглядається в мові та її семантиці, чому в мовленні практично кожне слово може стати емотивним (емотивність – це емоційність у мовному середовищі), як пояснити, що нейтральні слова можуть утворювати емотивні словосполучення та єдності. ФО яскравіше й глибше характеризують емоційний стан людини, ніж лексичні одиниці, тому вони є семантичними центрами в тексті.

Література

1. Українська мова : Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
2. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
3. Яковенко Л. Українські фразеологізми із семантикою появи, наявності та зникнення як виразники категорії буття / Л. Яковенко // Вісник Львівського ун-ту. – № 34. – Серія філологічна. – Львів, 2004. – С. 255.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2018 р.